

**Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΒΑΒΕΛ
ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΘΜΙΔΩΤΑ
ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ**

ΥΠΟ
ΧΡΗΣΤΟΥ Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΒΑΒΕΛ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΘΜΙΔΩΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΥΠΟ
ΧΡΗΣΤΟΥ Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ
Δρος Θεολογίας

«Καὶ ἦν πᾶσα ἡ γῆ χεῖλος ἓν, καὶ φωνὴ μία πᾶσιν, καὶ ἐγένετο ἐν τῷ κινήσει αὐτοὺς ἀπὸ ἀνατολῶν εὐρον πεδῖον ἐν γῆ Σενναάρ καὶ κατώκησαν ἐκεῖ, καὶ εἶπεν ἄνθρωπος τῷ πλησίον αὐτοῦ: Δεῦτε πλινθεύσωμεν πλίνθους καὶ ὀπτήσωμεν αὐτὰς πυρὶ. Καὶ ἐγένετο αὐτοῖς ἡ πλίνθος εἰς λίθον, καὶ ἄσφαλτος ἦν αὐτοῖς ὁ πηλός. Καὶ εἶπαν: Δεῦτε οἰκοδομήσωμεν ἑαυτοῖς πόλιν καὶ πύργον, οὗ ἔσται ἡ κεφαλὴ ἕως τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ποιήσωμεν ἑαυτοῖς ὄνομα πρὸ τοῦ διασπαρῆναι ἐπὶ προσώπου πάσης τῆς γῆς. Καὶ κατέβη κύριος ἰδεῖν τὴν πόλιν καὶ τὸν πύργον, ὃν ὠκοδόμησαν οἱ υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων. καὶ εἶπεν κύριος: Ἴδου γένος ἓν καὶ χεῖλος ἓν πάντων, καὶ τοῦτο ἤρξανται ποιῆσαι, καὶ νῦν οὐκ ἐκλείπει ἐξ αὐτῶν πάντα, ὅσα ἂν ἐπιθῶνται ποιεῖν. Δεῦτε καὶ καταβάντες συγχέωμεν ἐκεῖ αὐτῶν τὴν γλῶσσαν, ἵνα μὴ ἀκούσωσιν ἕκαστος τὴν φωνὴν τοῦ πλησίον. Καὶ διέσπειρεν αὐτοὺς κύριος ἐκεῖθεν ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς, καὶ ἐπαύσαντο οἰκοδομοῦντες τὴν πόλιν καὶ τὸν πύργον. Διὰ τοῦτο ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτῆς Σύγχυσις (= Βαβέλ), ὅτι ἐκεῖ συνέχεεν κύριος τὰ χεῖλη πάσης τῆς γῆς, καὶ ἐκεῖθεν διέσπειρεν αὐτοὺς Κύριος ὁ Θεὸς ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς» (Γεν. 11:1-9).

Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἐμφανίζονται διηγήσεις, οἱ ὁποῖες προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου-μελετητοῦ, σειρὰ ἐρωτημάτων καὶ τὸν ἐποικοδομητικὸν διάλογον τῶν ἐπιστημῶν. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ διήγησις τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ. Ἐνὸς μνημειώδους ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο διατηρεῖ ἀμείωτο τὸ ἐνδιαφέρον ὄλων, καθὼς παρέχει γεωγραφικὲς - τοπογραφικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς πληροφορίες γιὰ ἓνα πα-

ρελθόν ιδιαίτερα ενδιαφέρον και μυστηριώδες. Ἡ σύνθεση τοῦ κειμένου και ἡ ἀκριβής χρονολογική του τοποθέτηση ἀποκτοῦν ἡσσονα σημασία¹, καθὼς αὐτὸ στέκει ὡς ἀδιάφυστος μάρτυρας τῶν θρησκευτικῶν ιδεῶν ποὺ ἀναδείχθηκαν στὸ εὐρύτερο ἱστορικό και κοινωνικό περιβάλλον τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς.

Ἡ γνωστὴ διήγηση τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ ἀπαντᾷ στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως (11:1-9). Ἀπὸ τὸ ἀκριβές τοπογραφικό σημεῖο ποὺ δίδεται μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς πεδιάδος τῆς Σενάαρ μέχρι τὴν τελευταία ἀναφορὰ, ὅπου ἡ πόλη ταυτίζεται μὲ τὴ Βαβέλ, γίνεται κατανοητὸ ὅτι τὰ γεγονότα ποὺ περιγράφονται πιθανότατα ἔλαβαν χώρα στὴ νότια Μεσοποταμία². Συνεπῶς τὸ ἱστορικό περιβάλλον τῆς νότιας Μεσοποταμίας εἶναι αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ φωτίσει τὴ διήγηση τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ. Ὁ Π. Μπρατσιώτης³ σημειώνει ὅτι παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχει ἀνακαλυφθεῖ παράλληλη ἢ συγγενὴς διήγηση στὴ βαβυλωνιακὴ μυθολογία ἢ ἱστορικότητα τῆς διηγήσεως δὲν ἀμφισβητεῖται, καθὼς οἱ ἀνασκαφές στὴν Βαβυλώνα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀνοικοδόμηση τεράστιων πύργων και τὴν ἀφθονή χρήση ἀσφάλτου και πυριόπτων πλίνθων. Ἐπισημαίνει μάλιστα ὅτι ἡ βιβλικὴ διήγηση φαίνεται νὰ εἶναι ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες τοῦ ἀνθρωπίνου γένους και συγκρίνεται μὲ ἀντίστοιχες διηγήσεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Ἐνδεικτικὰ ὁ Π. Μπρατσιώτης ἀναφέρει τὸν μῦθο περὶ τῶν Ἀλοῖδων γιγάντων, οἱ ὅποιοι θέλησαν νὰ τοποθετήσουν τὴν Ὅσσα ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου γιὰ νὰ φθάσουν στὸν οὐρανὸ και τιμωρήθηκαν ἀπὸ τὸν Δία, καθὼς και τὸν ἑλληνικὸ μῦθο περὶ διασπάσεως τῶν γλωσσῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Ἑρμῆ. Ὡς ἐκ τούτου, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καθίσταται προφανὴς ὁ παραλληλισμὸς τοῦ Πύργου μὲ τὰ εὐρέως γνωστὰ βαθμιδωτὰ οἰκοδομήματα τῆς Μεσοποταμίας, τὰ «Ζιγκουράτ», τὰ ὅποια ἐμφανίζονται κατὰ τὴν χρονικὴ περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐποικισμὸ τῆς περιοχῆς μέχρι τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Νεο-Βαβυλωνιακῆς Αὐτοκρατορίας και ἀποτελοῦν τὸ κέντρο τῆς πολιτιστικῆς και θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν βαβυλωνιακῶν πόλεων.

Διερωτᾶται βέβαια κανεὶς πῶς, παρὰ τὴν τοπογραφικὴ ταύτιση, ἡ διήγηση

1. J. Blenkinsopp, *The Pentateuch*, Doubleday 1992, σελ. 91. J. van Seters, *The Pentateuch*, Sheffield 1999, σελ. 123. P. Gooder, *The Pentateuch, A Story of Beginnings*, London and New York 2000, σελ. 45.

2. R. Zadok, "The Origin of the Name Shinar", *Zeitschrift für Assyriologie*, 74 (1984), σσ. 240-244.

3. Π. Ἰ. Μπρατσιώτης, «Βαβέλ», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΣΤ', Ἀθῆναι 1928, σσ. 425-426.

τῆς Βίβλου μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο εἶναι οὐσιαστικά ξένο πρὸς τὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον τῆς. Ταυτίζεται ὁ ἑβραϊκὸς ὄρος *migdal* (= πύργος) μὲ τὸν ἀκκαδικὸ *Zigkurát*; Ὁ ἑβραϊκὸς ὄρος *migdal* χρησιμοποιεῖται σὲ πολεμικὰ κείμενα, ἀναφέρεται σὲ πύργους - παρατηρητήρια, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔχει τὴ σημασίαν τοῦ *Zigkurát*, καθὼς οἱ Ἰσραηλίτες δὲν εἶχαν ποτὲ *Zigkurát*. Ἡ ἀπουσία τοῦ ὄρου *Zigkurát* ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι εἴτε οἱ Ἰσραηλίτες δανείσθηκαν τὸν ὄρο εἴτε χρησιμοποίησαν παραλλαγή του. Ὁ παραλληλισμὸς ἑνὸς πύργου μὲ τὰ *Zigkurát* δὲν εἶναι λανθασμένος καί, πέραν αὐτοῦ, ὁ ἑβραϊκὸς ὄρος πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς πύργους προέρχεται ἀπὸ τὴ ρίζα *gd* (= *gdal*, νὰ εἶναι μεγάλο), ὁ ὁποῖος εἶναι συγγενὴς μὲ τὸν ἀκκαδικὸ ὄρο *ziquurat* (= *zaqaru*, νὰ εἶναι ὑψηλό).

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἔφερε στὸ φῶς 30 περίπου *Zigkurát*⁴, τὰ ὁποῖα ἀπλώνονται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, ἀπὸ Tell-Barak καὶ Dur-Sharrukin στὰ βόρεια, μέχρι Ur καὶ Eridu στα νότια, καὶ Susa καὶ Choga Zambil στὰ ἀνατολικά. Ἡ χρονολογικὴ τους ἀλυσίδα ἀρχίζει τὴν ἐποχὴ τῶν ναῶν Ubaid στὴν Eridu (τέλος τῆς 5ης χιλιετίας π.Χ.) καὶ ἐκτείνεται μέχρι τὴν ἀνακατασκευὴν καὶ τὴν προσθήκην, τὴν ὁποῖαν δέχθηκαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν (3ος αἰ. π.Χ.). Οἱ πύργοι αὐτοὶ φέρουν διαφορετικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα μὲ τεράστια σκαλοπάτια, ἐξέδρες ἢ συνδυασμὸ καὶ τῶν δύο. Ἔχουν ποικίλο μέγεθος, μὲ βάσεις πού ὀρθώνονται σὲ ὕψος 20 μ. στὴ μία πλευρὰ ἢ καὶ 90 μ. σὲ ἄλλη περίπτωση. Συνήθως τὰ *Zigkurát* εἶναι ἀφιερωμένα στὴν προστάτιδα θεότητα τῆς πόλεως, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ πόλεις εἶχαν ἀποκλειστικὰ ἓνα *Zigkurát* (γιὰ παράδειγμα, ἡ Kish εἶχε τρία).

Στὴν ἀπόπειρα νὰ γίνῃ κατανοητὸ τὸ περιεχόμενον τῆς διηγήσεως τῆς Γενέσεως (11:1-9), κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἐρευνηθῇ ἡ προέλευσις καὶ ἡ λειτουργία τῶν *Zigkurát*, καθὼς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἀναδειχθῇ καὶ ὁ ρόλος τοῦ Πύργου στὴ συγκεκριμένη διηγηματικὴ ἐνότητά τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τὸ οἰκοδόμημα τῆς Eridu, τὸ ἀρχαιότερον *Zigkurát*, χρονολογεῖται μεταξὺ 4300 καὶ 3500 π.Χ. Ὑπάρχουν 16 ἐπίπεδα κατασκευῆς ναῶν, οἰκοδομημένα κατὰ τὴν περίοδο Ur III ἀπὸ τὸν Amar-Sin. Σὲ ποῖο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπίπεδα προκύπτουν τὰ *Zigkurát* παραμένει ἀβέβαιο. Οἱ Oates σημειώνουν ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς κατασκευῆς μεγάλων βάσεων μὲ ἐξέδρες ἀκολογήθηκε γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν ὕστερων προϊστορικῶν ναῶν⁵. Ἡ τεχνικὴ αὕτη παρατηρεῖται στὸν ἐπονομαζόμενον Λευκὸ Ναὸ τῆς Uruk, ὁ ὁποῖος χρο-

4. A. Parrot, *Ziggurats et Tour de Babel*, London 1955.

5. D. and J. Oates, *The Rise of Civilization*, New York 1976, σελ. 132.

νολογείται στην περίοδο του Jamdet Nasr (3100-2900 π.Χ.). Ὁ Mallowan διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἐπονομαζόμενον Ζιγκουράτ ἢ Ναός - Πύργος (ὁ Λευκὸς Ναός) οἰκοδομήθηκε - ἀνυψώθηκε σταδιακὰ σὲ χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερο μιᾶς χιλιετίας, καθὼς στὰ θεμέλιά του ὑπῆρχαν πολλὰ ἱερά, τὰ ὁποῖα, μετὰ τὴν καταστροφή τους ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, καλύφθηκαν ἀπὸ ὀγκώδεις πλίνθους καὶ μετατράπηκαν σὲ μεγάλες ἐξέδρες ποῦ ἀποτελέσαν τίς βάσεις ὑστερων κατασκευῶν⁶. Κατὰ τὸν Crawford ὡς πιθανὴ ἐποχὴ ἐμφανίσεως τῶν Ζιγκουράτ θεωρεῖται ἡ Πρώιμη Δυναστικὴ περίοδος (2900-2350 π.Χ.). Αὐτὸ ἀποδεικνύεται πρωτίστως ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ «Λευκοῦ Ναοῦ» τῆς Ur, τὰ ὁποῖα «μὲ ἀσφάλεια» ἀνάγονται στὴν περίοδο αὐτῆ⁷.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ διακρίνει κανεὶς τί ἀποτελεῖ Ζιγκουράτ καὶ τί ὄχι. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κριτήρια τῶν πρώτων κατασκευαστῶν παραμένουν ἄγνωστα. Εἰκάζεται, ὅμως, ὅτι τὰ πρῶτα Ζιγκουράτ ἦταν πύργοι μὲ ἐπίπεδα. Μυστήριον παραμένει καὶ ἡ λειτουργία τους. Ὁ Childs παραθέτει μικρὴ περίληψη τῶν ἀπόψεων ποῦ ἔχουν κατατεθεῖ: ἡ παλαιότερη ἄποψη θεωροῦσε τὰ Ζιγκουράτ ἀναπαραστάσεις ὄρων, τῆς ὄρεινῆς πατρίδος τῶν Σουμερίων, ἡ ὁποία «μεταφέρθηκε» στὴ Βαβυλώνα. Ὁ Bushink, ποῦ μελέτησε τὰ Ζιγκουράτ τῆς Eridu, ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν ὑπάρχει σχέση μετὰξὺ Ζιγκουράτ καὶ ὄρους. Προφανῶς ὁ παραλληλισμὸς τῶν Ζιγκουράτ μὲ ὄρη ἀποτελεῖ ὑστερὴ παράδοση ποῦ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους. Ἐπίσης, ἡ ἄποψη τοῦ Dombart, ἡ ὁποία προσομοιάζει τὰ Ζιγκουράτ μὲ θρόνον, βρῖσκει ἐλάχιστη ἀνταπόκριση. Ὁ Andrae ὑποστήριξε, τὸ 1928, ὅτι ὁ Ναός - Πύργος πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς μία ἐνότητα, ἀρχικὰ ὡς τὸ σημεῖο λατρείας τῆς θεότητος καὶ ἔπειτα ὡς τὸ σημεῖο, ὅπου αὐτὴ ἀποκαλύπτεται. Τὸ 1939, ὅμως, ἰσχυρίσθηκε ὅτι ἀποτελεῖ τελικὰ τὸ σημεῖο ὅπου ἀναπαύεται τὸ πνεῦμα τῆς θεότητος. Οἱ Scott καὶ Vincent διατύπωσαν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πύργος ἀποτελοῦσε τὴ θύρα, μὲσω τῆς ὁποίας ἡ θεότητα διερχόταν στὸν Ναό. Ὁ Busink τέλος, μελετώντας τὸ οἰκοδόμημα θεώρησε ὅτι ὁ Πύργος ὀχύρωνε τὸν Ναὸ ἀπὸ ἐνδεχόμενη φυσικὴ καταστροφή, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται ὀρισμένα ἐπιμέρους στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διαδραμάτιζαν συγκεκριμένον ρόλον στὴ λατρευτικὴ λειτουργία τοῦ οἰκοδομήματος⁷.

Μία ἀπὸ τίς πρῶτες ἱστορικὲς ἐρμηνεῖες ἀντιλαμβάνεται τὰ Ζιγκουράτ ὡς

6. M. Mallowan, *Early Mesopotamia and Iran*, New York 1965, σελ. 41.

7. H. Crawford, *The Architecture of Iraq in the Third Millenium B.C.*, Copenhagen 1977, σελ. 27.

8. B.S. Childs, *A Study of Myth Genesis I-IX*, Heidelberg 1955, σσ. 99-100.

τὸν τύμβο τοῦ βασιλιά ἢ τοῦ θεοῦ⁹. Τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ στοιχειοθετοῦν τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ βασίζονται στὸ γεγονός ὅτι τὰ Ζιγκουράτ μοιάζουν στὸ σχῆμα μὲ τὶς αἰγυπτιακὲς πυραμίδες, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφικὴ φιλολογία οἱ ὄροι *ziggurat* καὶ *giguni* μεταφράζονται ἀπὸ τὸν Hilprecht μὲ τὸν ὄρο *τύμβος*¹⁰. Πράγματι, ἡ πρώτη πυραμίδα, ἡ ἐπονομαζόμενη κλιμακωτὴ πυραμίδα τοῦ Djoser, μοιάζει πολὺ στὸ σχῆμα τῆς μὲ Ζιγκουράτ. Εἶναι κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ αἰγυπτιακὲς πυραμίδες οἰκοδομήθηκαν σὲ μιὰ ἀπλὴ βάση, στὴν ὁποία ἀργότερα προστέθηκαν βαθμιδωτὲς ἐπίπεδες ἐξέδρες¹¹. Ἡ βαθμιδωτὴ πυραμίδα ἀποτελεῖ προῖόν τῆς 3ης Δυναστείας στὴν Αἴγυπτο (μέσα τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ.) ποὺ εἶναι σύγχρονη τῆς Πρώτης Δυναστικῆς Περιόδου τῆς Μεσοποταμίας. Παρ' ὄλο ποὺ τὰ Ζιγκουράτ φαίνονται νὰ λαμβάνουν τὴν τελικὴ τους μορφή κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους εἶχε ἀρχίσει περίπου μία χιλιετία πρὶν. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους μορφή δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὶς πυραμίδες. Ἐπιπλέον, καμιὰ φιλολογικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ πηγὴ δὲν ἀποδεικνύει ὅτι τὰ Ζιγκουράτ χρησιμοποιήθηκαν ὡς τύμβοι. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ *giguni* δὲν ἀποτελοῦσε τύμβο, ἀλλὰ ἱερὸ στὴν κορυφὴ τοῦ Ζιγκουράτ¹².

Ἡ λειτουργία τῶν Ζιγκουράτ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναδειχθεῖ ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ ἔλαβαν στὶς διάφορες πόλεις, ὅπου ἀνοικοδομήθηκαν. Παρατηρώντας τὴ λίστα τοῦ Rawlinson¹³ μὲ τὴν ἀναφορὰ 22 Ζιγκουράτ, διαβάζουμε σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση τὰ ἀκόλουθα:

1. Ναὸς τοῦ Θεμελίου τοῦ Οὐρανοῦ (ἢ Παραδείσου) καὶ τῆς Γῆς (Βαβυλώνα).
2. Ναὸς τῆς Ἀσκήσεως τῶν 7 Ἐπιπέδων τοῦ Οὐρανοῦ (ἢ Παραδείσου) καὶ τῆς Γῆς (Borsippa).
3. [...] gikir (Nippur).
4. Ναὸς τοῦ Ναοῦ Breeze (Nippur).
5. Ναὸς τοῦ Μυστηρίου (Nippur).
6. ... (Kurigalzu).
7. Ναὸς τῆς Κλίμακος πρὸς τὸν Ἄγνὸ Οὐρανὸ (ἢ Παράδεισος) (Sippar).
8. Ναὸς τοῦ θεοῦ Dadia (Akkad).
9. (Dumuzi).
10. Ναὸς τοῦ Θαυμαστοῦ Θρόνου/Ἱεροῦ (Dumuzi).
11. Ναὸς τῶν Ζιγκουράτ. Τοῦ Ἐξυμνηθέντος Λατρευτικοῦ Σημείου (Kish).
12. Ναὸς τοῦ Ἐξυμνησμένου Ὄρους (Ehursagkalamma).
13. Ναὸς τοῦ Ἐξυμνηθέντος Λαμπροῦ (Enlil Kash).
14. Ναὸς τοῦ θεοῦ Nanna (kutha).
15. Ναὸς τοῦ Θεμελίου τοῦ Οὐρανοῦ (ἢ Παραδείσου) καὶ τῆς Γῆς

9. H. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands*, Philadelphia 1903, σελ. 469.

10. H. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands*, σελ. 462.

11. I. Edwards, *The Pyramids of Egypt*, Penguin 1946, σελ. 46.

12. "Zigurrat," *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* 1956, σσ. 67-70.

13. H.C. Rawlinson, *The Cuneiform*, 1861, σελ. 50: 1-23 a,b.

(Dibat). 16. ... (Marad). 17. ... (Ur) 18. Ναός που συνδέει τὸν Οὐρανὸ μὲ τὴ Γῆ (Larsa). 19. Ναός τοῦ Gīparu (uruk). 20. Ναός τῶν Ζιγκουράτ (Eridu). 21. Enegi. 22. Enegi.

Ἡ κατηγοριοποίηση τῶν ὀνομάτων ἴσως ἀναδεικνύει τὴ λειτουργία τῶν Ζιγκουράτ:

α) Δύο ἀπὸ τὰ Ζιγκουράτ εἶναι ἀφιερωμένα σὲ θεὸ (8 καὶ 14).

β) Τρία ὀνόματα φαίνεται νὰ ἔχουν γενικὴ σημασία (13, 21, 22).

γ) Δύο ὀνόματα ἀναφέρονται στὸ σχέδιο ἢ σὲ τμήματα τοῦ σχεδίου (19 καὶ 20).

δ) Δύο ὀνόματα χαρακτηρίζουν ὄρη (4 καὶ 12)¹⁴.

ε) Ἐξι ὀνόματα φαίνεται νὰ ἀναφέρονται στὸν ῥόλο ἢ στὴ λειτουργία τῶν Ζιγκουράτ (1, 7, 10, 11, 15 καὶ 18). Σὲ δύο περιπτώσεις (10 καὶ 11) τὰ Ζιγκουράτ ἀποτελοῦσαν τὴν κατοικία τῆς θεότητας. Τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα ἴσως ὑπονοοῦν μιὰ κοσμολογικὴ λειτουργία, ἴσως, δηλαδή, συμβόλιζαν τὸν σύνδεσμο μεταξὺ Παραδείσου καὶ Γῆς ἢ μεταξὺ τοῦ Παραδείσου καὶ τοῦ Κάτω Κόσμου. Τὸ Ζιγκουράτ στὸ Sippar, Ναός τῆς Κλίμακος, σημειώνει ἰδιαίτερα αὐτὴ τὴν κοσμολογικὴ λειτουργία, ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τοῦ *simmiltu* (= κλίμακα) στὸν μῦθο τοῦ Nergal καὶ τοῦ Ereshkigal¹⁵. Στὸν μῦθο αὐτό, ἡ κλίμακα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Namtar, τὸν ἀγγελιαφόρο τοῦ Ereshkigal, γιὰ νὰ ταξιδέψει ἀπὸ τὸν Κάτω Κόσμο στὴν πόρτα τῶν θεῶν Anu, Enlil καὶ Ea. Ἡ κλίμακα λειτουργεῖ ὡς συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τοῦ Κάτω Κόσμου καὶ τοῦ Παραδείσου¹⁶.

Παρ' ὅλο που ἡ ἀκριβὴς χρῆση τῶν Ζιγκουράτ δὲν εἶναι γνωστή, ἢ σύνθεση τῆς χρήσεως τῶν ὀνομάτων τους καθιστᾷ φανερὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελοῦσαν λατρευτικοὺς χώρους, ἔξ οὗ καὶ ἡ συνήθης ὀνομασία Ναός, καὶ μέσῳ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ *simmiltu* ἀποτελοῦσαν τὸν τρόπο ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς κατοικίας τῶν θεῶν, τοῦ Παραδείσου, μὲ τὴ Γῆ ἢ τὸν Κάτω Κόσμο. Κάτι ἀντίστοιχο διαφαίνεται καὶ στὸ ἐνύπνιο τοῦ Ἰακώβ στὴν Βεθὴλ, ὅπου

14. Τὰ ὀνόματα τῶν Ζιγκουράτ ποὺ ἀναφέρονται στὰ βουνὰ δὲν ἐκπλήσσουν, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι καὶ στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία τὸ ὄρος Ὀλυμπος ἀποτελοῦσε τὴν κατοικία τῶν θεῶν. Ἐπίσης, ὁ Γιαχβὲ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν λαὸ του στὸ ὄρος Σινᾶ (Ἐξ. 19), ἐνὼ τρία κεντρικὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ Ἀβραάμ, Μωσῆς καὶ Ἥλιος μεταβαίνουν σὲ ὄρη (Μωρία, Σινᾶ καὶ Καρμὴλιον ἀντίστοιχα) γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὸν Θεό. Στὴν Οὐγκαριτικὴ διήγηση Baal-Anat ὁ Ναός τοῦ Baal ἀνοικοδομήθηκε ἐπὶ τοῦ ὄρους Zaphon.

15. O. Gurney, "The Sultantepe Tablets: The Myth of Nergal and Ereshkigal", *Anatolian Studies* 10 (1960), 123: σσ. 13-14, 125: σσ. 42-43.

16. H. Hoffner, "Second Millennium to the Hebrew ὄβ", *Journal of Biblical Literature* 86 (1967), σσ. 385-401.

σημειώνεται ὅτι: «καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηριγμένη ἐν τῇ γῆ, ἥς ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανόν· καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ’ αὐτῇ» (Γεν. 28:12)¹⁷ ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναφορὰ τοῦ Γεν. 11:4: «Δεῦτε οἰκοδομήσωμεν ἑαυτοῖς πόλιν καὶ πύργον, οὐ ἔσται ἡ κεφαλὴ ἕως τοῦ οὐρανοῦ».

Ἡ ἐπιστροφή στὴ διήγηση τῆς Βίβλου ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον στὰ ὑλικά μὲ τὰ ὁποῖα ἀνοικοδομήθηκε ὁ Πύργος τῆς Βαβέλ. Σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση τῆς Γενέσεως, τὰ ὑλικά αὐτὰ ἦταν ὀπτές πλίνθοι, τοῦβλα καὶ ἀσφαλτος ἀντὶ πηλοῦ. Ἡ γνώση περὶ τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν τῆς ἐποχῆς ἐπιβεβαιώνει τὴ διήγηση. Ὅπτες πλίνθοι (στεγνωμένες στὸν ἥλιο) ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στὴν Παλαιστίνη, σὲ ἐπίπεδα οἰκοδομημένα κατὰ τὴν προαγγειοπλαστικὴ Νεολιθικὴ Α' Περίοδο (9η-8η χιλιετία π.Χ.)¹⁸. Ἡ πρακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖτο ἦταν νὰ χρησιμοποιοῦνται λίθοι γιὰ τὰ θεμέλια καὶ ὀπτὰ στὸν ἥλιο τοῦβλα γιὰ τὸ κυρίως οἰκοδόμημα¹⁹.

Ἡ χρῆση τῶν πυριόπτων λίθων παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεσοποταμία καὶ συγκεκριμένα στὶς Sawwan καὶ Choga Mami, στὰ μέσα τῆς 6ης χιλιετίας π.Χ.²⁰ Ἡ χρῆση τῆς ἀσφάλτου²¹ ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ὑστερὴν περίοδο Uruk καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρέως κατὰ τὴν περίοδο Jamdet Nasr μέχρι τὸ τέλος τῆς 4ης χιλιετίας²². Ἡ χρῆση τῆς ἀσφάλτου ἐπιβάρυνε ιδιαίτερα τὸ κόστος κατασκευῆς. Ὁ Singer σημειώνει: «ἡ ἀσφαλτος, ὄντας ἀκριβὴ ὡς ὑλικό, χρησιμοποιεῖτο ὡς ἐξωτερικὸ ἐπικάλυμμα τῶν τοῦβλων μὲ σκοπὸ τὴν προστασία ἀπὸ τὸ νερό. Χρησιμοποιεῖτο κυρίως ἐπὶ πλινθόκτιστων κτιρίων. Ἐπειδὴ, ὁμως, τὸ κόστος ἦταν ιδιαίτερα ὑψηλό, ἡ συγκεκριμένη πρακτικὴ περιοριζόταν στὴν ἀνοικοδόμηση παλατιῶν, ναῶν καὶ ἄλλων ἐπισήμων κτιρίων»²³. Ἡ περιγραφή τῶν ὑλικῶν τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν οἰκοδομημάτων ἐμφανίζει τὴ διαφορετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖτο μεταξὺ Μεσοποταμίας καὶ Ἰσραήλ. Ὡστόσο, δὲν κατασκευάζονταν ὀλόκληρες πόλεις μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μέθοδο. Ἀκόμη καὶ τὰ Ζιγκουράτ κατασκευάζονταν μὲ τοῦβλα καὶ ἀσβέστη ἐξωτε-

17. A. Millard, "The Celestial Ladder and the Gate of Heaven", *Expository Times* 78 (1966), 86-87. C. Houtman, "What did Jacob See in His Dream at Bethel?", *Vetus Testamentum* 27 (1977), 337-351.

18. K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land* (4η ἐκδ.) New York 1979, σελ. 26.

19. K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, σσ. 46, 87, 91, 164.

20. D. and J. Oates, *The Rise of Civilization*, New York 1976, σελ. 104.

21. L. Wooley, *Ur Excavations: The Ziggurat and Its Surroundings*, New York 1939, σελ. 99.

22. J. Finegan, *Archaeological History of the Ancient Near East*, Westview 1978, σελ. 8. C. Singer, *The History of Technology*, Oxford 1954, σελ. 462.

23. C. Singer, *The History of Technology*, σσ. 250-254.

ρικά και με ψημένες στον ήλιο πλίνθους έσωτερικά. Η αναφορά της χρήσεως της ασφάλτου στη συγκεκριμένη διήγηση πιθανόν να ύπονοει ότι ο Πύργος της Βαβέλ αποτελούσε δημόσιο κτίριο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι συνήθως, για λόγους πολιτικούς ή θρησκευτικούς, τα δημόσια κτίρια ανοικοδομοῦντο οὔτως ὥστε να αποτελοῦν σύμπλεγμα ενός συγκεκριμένου οικοδομικοῦ τετραγώνου. Τὸ τελευταῖο καθίστατο τὸ κέντρο τῆς θρησκευτικῆς, πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς πόλεως. Ὡς ἐκ τούτου, ἦταν ιδιαίτερα ὀχυρωμένο καὶ προστατευμένο. Ὁ Hilprecht, ἀναφερόμενος στὸ σύμπλεγμα τοῦ Nippur, παρατηρεῖ ὅτι μαζί με τοὺς λατρευτικούς χώρους, περιέκλειε ὅλο τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τῆς πόλεως, δηλαδή μιὰ περιοχὴ 80 στρεμμάτων. Τὸ ἐπονομαζόμενο ἑσωτερικὸ καὶ τὰ ἔξωτερικά τείχη δὲν ἀναφέρονται σὲ ὁλόκληρη τὴν πόλη, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ἀλλὰ σὲ συμφωνία με τὶς τοπογραφικὲς ἀποδείξεις, πρέπει νὰ περιορισθεῖ στὸν Ναὸ τοῦ Bel²⁴.

Ἔτσι, ὅταν στὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναφέρεται ἡ ἀνοικοδόμηση μιᾶς πόλεως («*Δεῦτε οἰκοδομήσωμεν ἑαυτοῖς πόλιν καὶ πύργον*»)²⁵, πιθανόν νὰ ὑπονοεῖται ἡ ἀνοικοδόμηση ἑνὸς συμπλέγματος δημοσίων κτιρίων, ἑνὸς συμπλέγματος κατὰ τὰ μεσοποταμιακὰ πρότυπα, τὸ ὁποῖο πιθανότατα εἶχε ὡς κέντρο τοῦ ἑνα Ζιγκουράτ. Παρ' ὅλο πού ὁ συγγραφέας τῆς διηγήσεως φαίνεται νὰ θέλει νὰ σημειώσῃ ὅτι ἡ προσπάθεια ἀφοροῦσε τὴν ἀνοικοδόμηση μιᾶς ὁλόκληρης πόλεως με τὰ πιὸ ἀκριβὰ καὶ πλούσια ὕλικά, θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι ἡ πολυτέλεια περιοριζόταν ἀποκλειστικὰ στὸ σύμπλεγμα.

Εἶναι γεγονός ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ με σαφήνεια ὅτι τὸ σχέδιο ἀνοικοδομήσεως πού περιγράφεται στὴ Γένεση ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὰ ἕνα σύμπλεγμα Ναοῦ. Ὡστόσο, θεωρεῖται ιδιαίτερα πιθανὸ νὰ συμπεριελάμβανε ἕνα σύμπλεγμα Ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς διηγήσεως. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ φύση τῶν οικοδομικῶν ὕλικῶν, τὸ χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ τὸν ρόλο τῶν Ζιγκουράτ στὴ Μεσοποταμία. Ὁ Πύργος τῆς διηγήσεως τῆς Γενέσεως πρέπει νὰ ἦταν τὸ κεντρικὸ οἰκοδόμημα τοῦ συμπλέγματος καὶ ἔτσι χαιρεῖ τῆς προσοχῆς τοῦ συγγραφέα. Πέραν ὅμως τῆς ἔρευνας τοῦ ρόλου καὶ τῆς λειτουργίας τῶν Ζιγκουράτ κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἔξετασθεῖ καὶ ὁ ρόλος τοῦ συμπλέγματος τοῦ Ναοῦ ὡς συνόλου στὴ μεσοποταμιακὴ κοινωνία.

Στὸ παρελθὸν ἔχει γίνει ιδιαίτερη ἀναφορὰ στὸν ὄρο *Οἰκονομία τοῦ Ναοῦ*

24. H. Hilprecht, *In the Temple of Bel at Nippur*, Philadelphia 1904, σσ. 14-15.

25. Γεν. 11:4.

οὔ²⁶. Βασικὸ στοιχεῖο τοῦ ὄρου ἀποτελεῖ ἡ ἀποκλειστικὴ ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ἰδιοκτησία γῆς ἀπὸ τὸ Ναό. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Falkenstein ὁ Ναὸς εἶχε ὑπὸ τὴν καθοδήγησή του ὄχι μόνον συγκεκριμένο προσωπικό, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐργατικὰς δυνάμεις ὁλόκληρης τῆς πόλεως²⁷. Παρ' ὅλο πὺν ἡ ἀποψη αὐτὴ δέχθηκε κατὰ τὰ χρόνια πὺν ἀκολούθησαν ἰσχυρὴ κριτικὴ²⁸, τὸ σύμπλεγμα τοῦ Ναοῦ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίκεντρο τῶν πρώτων προσπαθειῶν ἀστικοποιήσεως, μιὰς διαδικασίας ἡ ὁποία συμπεριελάμβανε δημόσια κτίρια, ἐξειδικευμένο ἐργατικὸ προσωπικὸ καὶ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς δημοσίας γῆς. Ὁ Jacobsen σημειώνει ὅτι ἡ ἐπικέντρωση τῆς ἐξουσίας στὸ πρόσωπο ἑνὸς βασιλιᾶ, ἦταν πιθανότατα ὑπεύθυνη, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ τὴν ἐμφάνιση μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Μεσοποταμία. Ἐπιβλητικοὶ ναοὶ ἀνεγέρθηκαν, τεχνητὰ ὄρη πλίνθων, τὰ περίφημα Ζιγκουράτ²⁹. Καθίσταται, λοιπόν, φανερὴ ἡ κοινὴ πορεία τῶν Ζιγκουράτ μὲ τὴν ἀστικοποίηση τῶν πόλεων. Τὸ Ζιγκουράτ ἦταν τὸ ἐπίκεντρο τοῦ οἰκοδομικοῦ συμπλέγματος τοῦ Ναοῦ, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίκεντρο τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς δραστηριότητος τῶν πρώτων κοινοτήτων τῆς Μεσοποταμίας.

Οἱ στενοὶ δεσμοὶ τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως καὶ τῶν πρώτων σταδίων ἀστικοποιήσεως τῆς Μεσοποταμίας ἀποδεικνύονται καὶ ἀπὸ τὴ δῆλωση τῶν κατασκευαστῶν τοῦ Πύργου στὴ Γένεση (11:4), οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπιθυμοῦν τὸ διασκορπισμὸ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἐρμηνευτὲς τοῦ χωρίου, ἡ δῆλωση αὐτὴ φανερῶνει τὴν ἀνυπακοή τους ἔναντι τοῦ Γιαχβέ. Ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴν εὐλογία τοῦ Γιαχβέ «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν» πρὸς τοὺς Πρωτόπλαστους, ἀμέσως μετὰ τὴ δημιουργία τους³⁰, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται καὶ πρὸς τὸν Νῶε μετὰ τὸ τέλος τοῦ Κατακλισμοῦ³¹, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν ἀνυπακοή πὺν ἐπιδεικνύεται ἐκ μέρους τῶν κατασκευαστῶν καὶ τῆς κοινότητος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὰ συγκεκριμένα χωρία πὺν ἀναφέρουν τὶς εὐλογίες τοῦ Γιαχβέ πρὸς τὰ δημιουργήματά του (Ἀδάμ-Ἐῦα) ἢ τοὺς ἐκλεκτοὺς του (Νῶε-οἰκογένειά του) φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν περισσότερο εὐλογίες, μὲ τὴν ἔννοια

26. I. Falkenstein, *The Sumerian Temple City*, Los Angeles 1974.

27. I. Falkenstein, *The Sumerian Temple City*, σσ. 19-20.

28. B. Foster, "A New Look at the Sumerian Temple State", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 24 (1981), σσ. 225-241.

29. T. Jacobsen, *Before Philosophy*, ἐκδ. Henri Frankfort, Baltimore 1946, σελ. 141.

30. Γεν. 1:28.

31. Γεν. 9:1, 7.

τῆς προτροπῆς καὶ τῆς παραχωρήσεως τῆς ἀδειάς νὰ προχωρήσουν στὴν ἀναπαραγωγή καὶ τὴ διαχείριση τῆς Δημιουργίας, παρὰ ἓνα εἶδος διαταγῆς. Ἡ εὐλογία αὐτὴ εἶναι μᾶλλον προνόμιο ποὺ παραχωρεῖται ἀπὸ τὸν Θεό, παρὰ καθήκον ποὺ ἐπιβάλλεται στὸν ἄνθρωπο. Πέρα, ὁμως, ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου, ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ἐπιβεβαιώνει τὴ δῆλωση τῶν κατασκευαστῶν τοῦ Πύργου, καθὼς θεωρεῖται βέβαιη ἡ ἐξάπλωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Τίθεται συνεπῶς τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Γιαχβὲ ἀντιτίθεται στὴν ἀστικοποίηση τῆς κοινότητος, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώνεται καὶ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ.

Ἡ ἀπάντηση θὰ μποροῦσε νὰ προέλθει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἀστικοποιήσεως τῆς Μεσοποταμίας. Ἡ διοίκηση τῶν πρώτων οἰκισμῶν - πόλεων ἦταν στὰ χέρια τῆς *γενικῆς συνελεύσεως*. Ἡ μορφή αὐτῆς διοικήσεως σταματᾷ μόνο μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ *θεσμοῦ τῆς βασιλείας*. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ διάρκεια λειτουργίας της ἦταν ἐξαιρετικὰ μικρὴ, ἡ μορφή διακυβερνήσεως μέσῳ τῆς *γενικῆς συνελεύσεως* ἄφησε στὴ μεσοποταμιακὴ κοινωνία τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦσε παραλλαγή τῆς μορφῆς διακυβερνήσεως ποὺ ἡ μυθολογία ἐξεικόνιζε ὅτι ἐφαρμοζόταν ἀπὸ τοὺς θεοὺς³². Ἀρχικὰ, στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ τὸ πάνθεον αὐτὸ ἐκδήλωνε τὴν παρουσία του μέσα ἀπὸ διάφορα φυσικὰ φαινόμενα. Ἡ θεότητα ἦταν ἡ δύναμη πίσω ἀπὸ κάθε φυσικὸ φαινόμενο καὶ αὐτὸ ἀποτύπωνε τὴν ἰσχύ καὶ τὴ μορφή τῆς θεότητος. Μὲ τὸ πέρασμα τῶν ἐτῶν καὶ τὴν ὀργάνωση σὲ κοινωνίες, ἡ ἄποψη τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς θεοὺς διαφοροποιήθηκε μὲ τὴν «*προσγείωση*» τῶν θεῶν στὴ γῆ, ὡς κατοίκων καὶ κυβερνητῶν της. Οἱ θεοὶ ἔλαβαν ἀνθρωπόμορφη διάσταση, ἀπεικονίσθηκαν σὲ ἀγάλματα, παρουσιάστηκαν μὲ ἀδυναμίες καὶ προτιμήσεις³³. Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὴ θεώρηση τῶν θεῶν, ἐμφανίσθηκε στὴ Μεσοποταμία κατὰ τὴν πρώτη ἀστικοποίησή της, τὴν Πρώιμη Δυναστικὴ Περίοδο. Ὁ Nissen σημειώνει ὅτι ἡ συνήθεια τῆς τοποθετήσεως ἀγαλμάτων στοὺς Ναοὺς ἀρχίζει τὴν περίοδο αὐτὴ. Ταυτόχρονα, δείχνει τὴ διαφοροποίηση τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, καθὼς ἡ θεότητα δὲν γινόταν πλέον ἀντιληπτὴ μόνο πνευματικὰ ἀλλὰ καὶ ὕλικά, μέσῳ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀποτυπώσεώς της³⁴.

Τὰ Ζιγκουράτ ἀποτελοῦν τὸν συνδετικὸ κρίκο τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀντίληψη τῶν θεοτήτων στὴ ρεαλιστικὴ. Ταυτόχρονα, ἀποτελοῦν

32. T. Jacobsen, *Before Philosophy*, σελ. 142.

33. N. Π. Μπρατσιώτου, *Ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ*, Ἀθῆναι ⁵1988, σσ. 163-169.

34. H. Nissen, *The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 BC*, Chicago 1988, σελ. 155.

τὸν σύνδεσμο μεταξὺ τῆς ἀστικοποιήσεως καὶ τῆς μεσοποταμακῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Μέσω τῶν Ζιγκουράτ ἡ θεότητα κατέρχεται ἀπὸ τὴν πνευματικὴ θεώρηση σὲ κάτι πολὺ πιὸ κυριολεκτικό. Ἐποικτᾶ κατοικία, ἡ ὁποία στὰ μάτια τοῦ λαοῦ συνδέει –λόγω τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς– τὸν πνευματικὸ κόσμο μὲ τὸν ὑλικό. Στὰ μάτια τοῦ λαοῦ, τὰ Ζιγκουράτ εἶναι ἡ ὄρατὴ προστασία, τὴν ὁποία παρέχει ἡ θεότητα στὴν κοινότητα³⁵. Ἡ ἐξέλιξη, ὁμως, στὴ μεσοποταμακῆ θρησκευτικὴ ἀντίληψη δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, δὲν προσπαθοῦσε νὰ μοιάσει στὸν θεό, ἀλλὰ νὰ μεταφέρει τὴ θεότητα, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῆς, στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο. Οἱ θεοὶ τῶν Βαβυλωνίων συμπεριφέρονταν ὡς ἄνθρωποι, ἴσως καὶ χειρότερα ἀπὸ αὐτούς. Τὰ Ζιγκουράτ ἐξυπηρετοῦν καὶ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς θεούς. Μὲ τὴν ἀνοικοδόμησή τους δηλώνεται ἡ παρουσία τῶν θεῶν στὴ γῆ, ὡς ὁ τόπος κατοικίας καὶ ἐκδηλώσεως τῆς δράσεως τους, καθὼς καὶ ὄλων ἐκείνων τῶν ἀνθρωπομορφικῶν στοιχείων ποὺ τοὺς διακατέχουν.

Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι κατὰ πόσο ἡ κοινότητα τῆς Βαβέλ υἰοθετεῖ τὴν θρησκευτικὴ αὐτὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία ἀποπειρᾶται νὰ μεταφέρει τὴ θεότητα ἀπὸ τὸ ὑπερκόσμο στὸν κόσμο, νὰ τὴν ταυτίσει μὲ ἕναν συγκεκριμένο χῶρο καὶ ταυτόχρονα νὰ τῆς προσδώσει ἀνθρωπομορφικὴ διάσταση. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι τὸ περιβάλλον τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἀποτελεῖ τὸ κοινὸ πεδίο δράσεως, ὅπου διάφορα πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἢ ἀντιλήψεις ἀλληλοπεριχωροῦνται ἢ ἀλληλομεταγγίζονται, τότε σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση τίποτα δὲν ἀποκλείει τὸ γεγονός ἢ συγκεκριμένη διήγηση νὰ ἀναπαράγει πραγματικὴς ποῦ ἀναπτύχθηκαν στὴν Μεσοποταμία ἢ νὰ ἀποτελεῖ παραλλαγὴ ἀντίστοιχης βαβυλωνιακῆς διηγήσεως, ἡ ὁποία δὲν διασώθηκε. Οἱ κατασκευαστὲς τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ δὲν ἔπραξαν τίποτε κακὸ ἐξαιτίας τῆς ἀστικοποιήσεώς τους ἢ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Δὲν ἐνεῖχαν τίποτε ἀνῆτικο οἱ πόλεις ἢ οἱ πύργοι. Ὁ κίνδυνος ἐλόχευε στὸ μυαλὸ τῶν κατασκευαστῶν, στὸν βαθύτερο λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπιθυμοῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ σχέδιό τους. Προσπαθοῦσαν νὰ πλησιάσουν τὸν Γιαχβέ, νὰ τὸν φέρουν πιὸ κοντὰ στὴ γῆ, νὰ τοῦ δώσουν ἀνθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Αὐτὸ ἄγγιζε τὰ ὅρια τῆς εἰδωλολατρίας. Ἀπέριπτε τὴ φύση τοῦ Γιαχβέ, ἀποτελοῦσε ὕβρη πρὸς τὸν Θεό. Ἡ ὕβρις αὐτὴ προκάλεσε τὴν παρέμβαση τοῦ Γιαχβέ, ὁ ὁποῖος ἐπέφερε σύγχυση³⁶ τῶν γλωσσῶν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως. Μὲ τὴν

35 W. Moran, *Toward the Image of Tammuz*, Cambridge 1970, σελ. 13.

36 Σύγχυσις = Babel = Βαβέλ. Ὑπάρχει σὲ ὅλες τίς γλώσσες μιὰ ἀκαθόριστη καὶ συγκεχυμένη προφορὰ τοῦ γράμματος b. Τὸ ἀκριβὲς ἑβραϊκὸ ῥῆμα γιὰ τὸν ὄρο σύγχυσις (babble) εἶναι balbal, τὸ ὁποῖο σημαίνει βωβαίνω (λατιν. balbutio).

παρεμβατική του αυτή πράξη ουσιαστικά εμπόδισε την αστικοποίηση, καθώς οί κάτοικοι δέν μπορούσαν πλέον νά συνεννοηθοῦν μεταξύ τους.

Εἶναι, λοιπόν, φανερό ὅτι ἡ διήγηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιά τόν Πύργο τῆς Βαβέλ ἔχει δανεισθεῖ ὀρισμένα πολιτιστικά στοιχεῖα τῶν Βαβυλωνίων, τά ὁποῖα καί ἔχει μεταφέρει στή θρησκευτική ἀντίληψη τοῦ Ἰσραήλ περὶ τοῦ Γιαχβέ. Παρά ταῦτα, δέν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικά εὐρήματα πού νά ἀποδεικνύουν τήν ὑπαρξη τοῦ Πύργου³⁷. Ἐτσι, ἡ συγκεκριμένη διήγηση θά ἔξακολουθεῖ νά στέκει ὡς μάρτυρας ἑνός μνημειώδους ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἔμελλε νά ἐπεξηγηῖ (θεολογικά) τή διαφοροποίηση τῶν ὀμιλουμένων γλωσσῶν στόν κόσμο, νά ἀναδεικνύει τά ἀρχιτεκτονικά καί πολιτιστικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἱστορικοῦ καί κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καί, κυρίως, νά ἐρμηνεύει τίς θρησκευτικῆς ιδέες πού αὐτό ἀνέπτυξε.

37. H. Saggs, "Babylon", *Archaeology and Old Testament Study*, Oxford 1967, σσ. 41-42.